

Várady Zoltán

Az uralkodói pecsétek feliratainak epigráfiai vizsgálata

Az államalapítás korától kezdve a különböző írásfajták egymást követő változásait, a betűtípusok használatának időhatárait jól megfigyelhetjük az uralkodói pecsétek feliratainak, s a levont következtetések összevethetők a pénzékek, a falfestmények és a legfontosabb köemlékek feliratainak tapasztalt jelenségekkel. A pecsétek keltezhetőségük révén pedig segítséget nyújthatnak a többi epigráfiai emlék pontosabb kormeghatározásához.

A legkorábbi pecsétek feliratainak betűi, akárcsak a pénzeken olvasható betűk, a technikai tökéletlenség miatt bizonyos változottságot mutatnak ugyan, de a román korra jellemző *antiqua tractatió* határain belül. I. András király fémbillogján szépen formált *antiqua* betűkből álló feliratot olvashatunk.¹

Jelentősebb változások csak a 11. század utolsó negyedében jelentkeztek. A királyi pecsétek között Szent Lászlón már látható

a klasszikus formák mellett a félkörívből kialakított *E* betű,² amely felfedezhető Kálmán királyén is.³ Utóbbinál a *G* betű

is alul visszahajló ívű, a kőfeliratokéhoz hasonló. II. Béla (1. kép) és II. Géza pecsétjén⁴ is ilyenfajta betűket láthatunk, mindkettőn szerepel az unciális *D* betű a szögletes *C*-vel együtt. III. István pecsétjén⁵ emellett gyakoribbá válik a félköríves *E*, III. Béla nagypecsétjén⁶ (2. kép) pedig feltűnik az unciális *H* betű. Imre király 1202-es aranybulláján⁷ az *antiqua H* mellett olvasható az unciális *H* is, a *D* szintén unciális formájú, a félköríves *E* pedig jobb oldalon

Várady Zoltán régész, levéltáros, a történelemtudomány kandidátusa, igazgató (MNL Tolna Megyei Levéltára, Szekszárd), főiskolai tanár (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest), címzetes egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem) Kutatási területei: középkori magyarországi feliratok epigráfiai vizsgálata, Tolna megye 17–18. századi története E-mail: igazgato.tml@mnl.gov.hu

Zoltán Várady CSc, archaeologist, archivist, director (Hungarian National Archives Tolna County Archives, Szekszárd), college professor (Károli Gáspár University of the Reformed Church, Budapest), titular university professor (University of Pécs) Areas of research: epigraphy of medieval inscriptions in Hungary, history of Tolna county in the 17–18th century E-mail: igazgato.tml@mnl.gov.hu

1. kép. II. Béla király pecsétje, főleg antikva betűkkel

2. kép. III. Béla király nagypecsétje, főleg antikva betűkkel

¹ KUMOROVITZ 1993. 18.; II.4. kép; TAKÁCS 2012. 80–81. (Kat. 5.).

² MNL OL, Pm.gy. 3. sz.; FEJÉRPATAKY 1892. 135.; MTA BTK MI, Pm.gy. 548. sz.; TAKÁCS 2012. 84–85. (Kat. 9.).

³ MNL OL, Pm.gy. 5. sz.; FEJÉRPATAKY 1892. 136.; MTA BTK MI, Pm.gy. 149. sz.; TAKÁCS 2012. 86–87. (Kat. 10.).

⁴ MNL OL, Pm.gy. 7. sz.; TAKÁCS 2012. 88–89. (Kat. 11.), valamint MNL OL, Pm.gy. 8. sz.; FEJÉRPATAKY 1892. 138.; TAKÁCS 2012. 90–91. (Kat. 12.).

⁵ *M.Művt.* 1. 1939. 125.; TAKÁCS 2012. 94–95. (Kat. 15.).

⁶ BTM K.gy. 66.1876.; TAKÁCS 2012. 96–97. (Kat. 17.).

⁷ DÖRY 1917. 17.; BARTONIEK 1924–25. 17.; TAKÁCS 2012. 104–106. (Kat. 21.).

zárttá válik. Az 1202. évi lenyomatú nagypecséten⁸ (3. kép) a zárt maiuscula *E* mellett szintén unciális *D* olvasható.

A pénzek apró mérete miatt a klasszikus betűformáktól némi eltérés mutatkozik, a betűszárak alul-felül kiszélesednek. I. András⁹ pénzén az *A* betűn megjelenik a felső díszítővonal, az *S* betűt két félkörívből alakították ki. Az *A* és *E* betűk hasonló módon alakulnak I. Béla király pénzén is,¹⁰ amelyen az *X* két félkörívből való kialakítása és a *B* betű furcsa alakja tér el a klasszikus formától. A fenti jellemzők érvényesülnek később is I. (Szent) László király dénárjain¹¹ kissé széthúzott betűszárakkal, fordított *S* alakkal. Kálmán dénárjain¹² is ez tapasztalható, itt érdekesség a vastag szára-

3. kép. Imre király nagypecsétje, főleg antikva betűkkel

4. kép. II. András király aranypecsétjének előlapja, korai gótikus betűkkel

kat összekötő elemek vékonysága. II. István és II. Béla dénárja-in¹³ is hasonló betűtractatiókat láthatunk. III. Béla pénzeinek¹⁴ felirata sem mutat új irányt. Imre király dénárján¹⁵ kiszélesedő szárvégű, antiqua típusú betűk láthatók.

Az unciális betűtípusnak a korai gótikára jellemző terjedését II. András (4. kép) és IV. Béla pecsétjein¹⁶ láthatjuk, de utóbbinak dénárján már kerekedő, zárttá váló maiusculák is mutatkoznak.¹⁷

Az ismertebb falképek közül a feldebrői templom Káinjelenetes névfelirata bizánci hatást tükröz, amely összevág a keleties-bizáncias alaprajzzal és ikonográfiai megoldásokkal.¹⁸ A képet a 12. század utolsó negyedére, tehát III. Béla korára keltezik, s mivel a korai gótikus íráskorszakban bizonyos területeken jellemző a bizánci hatású betűk feltűnése,¹⁹ ezt a feliratot is ebbe a kategóriába sorolhatjuk, annak ellenére, hogy a falképeket művészettörténetileg a román kori alkotá-

⁸ BTM K.gy. 66.1878; BARTONIEK 1924–25. 15.; TAKÁCS 2012. 102–103. (Kat. 20.).

⁹ C.N.H. 12. tétel; HÓMAN 1916. 192–193.; 9. kép; UNGER 1974–76. 5. tétel; HUSZÁR 1979. 9. tétel; GEDAI 1991. 27.; Soós 1998. 62.

¹⁰ C.N.H. 16. tétel; HÓMAN 1916. 193–194.; 10. kép; UNGER 1974–76. 7. tétel; HUSZÁR 1979. 12. tétel; GEDAI 1991. 30.; Soós 1998. 62.

¹¹ C.N.H. 25, 28, 31. tétel; HÓMAN 1916. 196–197.; 20, 25. kép; *LK eml.* 1977. 46. (kép); UNGER 1974–76. 15–16, 20. tétel; HUSZÁR 1979. 21, 22, 25. tétel; Soós 1998. 63–64.

¹² C.N.H. 41, 45. tétel; HÓMAN 1916. 236.; 29–30. kép; UNGER 1974–76. 28. tétel; HUSZÁR 1979. 37. tétel; *Mo.tört.* 1984. I/2. 208. kép; Soós 1998. 64.

¹³ C.N.H. 51, 59, 61. tétel; HÓMAN 1916. 237.; 32–34. kép; UNGER 1974–76. 35, 43, 45. tétel; HUSZÁR 1979. 45, 50, 53. tétel; *Mo.tört.* 1984. I/2. 231. kép 11; GEDAI 1991. 41, 42.; Soós 1998. 65.

¹⁴ C.N.H. 105, 111. tétel; HÓMAN 1916. 239.; 47, 49. kép; UNGER 1974–76. 104, 93. tétel; HUSZÁR 1979. 61, 66.a. tétel; *III. Béla eml.* 1981. 14. kép; *Mo.tört.* 1984. I/2. 231. kép 8, 10; Soós 1998. 66.

¹⁵ C.N.H. 113. tétel; HÓMAN 1916. 259.; 65. kép; UNGER 1974–76. 126. tétel; HUSZÁR 1979. 74. tétel; *Mo.tört.* 1984. I/2. 231. kép 11; GEDAI 1991. 54.; Soós 1998. 67.

¹⁶ BTM K.gy. 66.1887/1–2, 66.1881.; SZENTPÉTERY 1916. 4–7, 120.; BARTONIEK 1924–25. 22.; TAKÁCS 2012. 107–116. (Kat. 23–27.), illetve BTM K.gy. 66.1891/1–2; MNL OL, Pm.gy. 29/1–2. sz.; BARTONIEK 1924–25. 23.; BTM K.gy. 66.1892/1–2; MNL OL, Pm.gy. 31. sz.; BÁRCZAY 1897. 157.; MTA BTK MI, Pm.gy. 1169. sz.; TAKÁCS 2012. 118–125. (Kat. 29–33.).

¹⁷ MTA BTK MI, Pm.gy. 154. sz.; MTA BTK MI, Pm.gy. 818. sz.

¹⁸ Forster Központ, Fotótár 124385. neg.; RADOCSAY 1954. 137–138.; IX. tábla; TÓTH 1974. 27–37.; 23. kép; RADOCSAY 1977. 133.; 4. kép.

¹⁹ Kloos 1980. 129.

sok között tartják számon.²⁰ Hasonló gondot jelent a hidegségi freskófeliratok besorolása, ahol a képeket a művészettörténet 13. század közepének és késő román stílusának határozza meg.²¹ Betűi között nagyrészt valóban antiqua formákkal találkozunk, de az unciális *N* használata az antiqua *N* mellett a *Johannes* szóban a korai gótikus írásstílus jellegzetessége.²² A süvétei (Šivetice, Szlovákia) Margit-legenda felirata viszont egyértelműen korai gótikus, a falképet a művészettörténet a 13. század harmadik negyedére keltezi.²³

A román korszak feliratstílusát a köemlékek esetében is 1000 utántól számíthatjuk például a zalavári kövek alapján, amelyek a betűk klasszikus formáját mutatják a *C*, *G* és *N* kivételével, de az *M* szárai is befelé dőlnek. A szögletes betűk közül csak a *C* jelentkezik.²⁴ Miután a román kori feliratokra jellemző néhány unciális betű felbukkanása is, ide sorolható a zalaapáti kötödredék,²⁵ a pécsi Jákob-kő és társai,²⁶ Imre király zirci oltáradományozó táblája.²⁷ A sort a budai úgynevezett „Gaudeat”-kövel lehet zárni, amelyet a tatárjárás utáni időszakra, a 13. század második felére szokás keltezni.²⁸ A betűtípus felső időhatárát így 1242 utánra tehetjük.

A fent tárgyalt köemlékfeliratok mellett jelentkezik az a korai gótikusként meghatározható csoport, amelynek betűi között már több unciális forma is megjelenik, így az 1165–1172 közé, tehát III. István korára keltezett vörsi határkövön.²⁹ Ünnepeyes formában III. Béla uralodásának végéről, az 1196 körüli évekből ismerjük ezt a típust az esztergomi Porta Speciosa feliratairól,³⁰ Vilmos kanonok esztergomi síremlékéről³¹ és Apollinaris székesfehérvári sírfedőlapjáról.³² A századforduló terméke Márton mester provinciális kivitelű, de az unciális betűk terjedését jól mutató, kalocsai sírfelirata is,³³ amelyen az *E* betű jobb oldala zárttá válik. A sort az 1262-es évszámú, tehát IV. Béla korából származó szegedi Marcus-féle sírkő zárja,³⁴ amely szintén provinciális kivitelben, de a kalocsai Márton-felirattól eltérő variánsokat mutatva készült.

A királyi pecséteteket tekintve a kőfeliratoktól eltérően a román és a korai gótikus stílus párhuzamossága nem annyira jellemző, itt szembetűnőbb az elhatárolódás. Ez a korszakhatár pedig I. Imre és II. András uralomváltásánál, tehát a 13. század elején határozható meg (1205 körül).³⁵ A korai gótikus korszak időtartamát a pecsételnél II. András és IV. Béla uralodási éveiben határozhatjuk meg, tehát 1270 körüli időpontot állapíthatunk meg zárásként, s ez összhangban van a kőfeliratokkal. Hozzá kell tennünk, hogy a 13. század első felében ország-szerte tanúi lehetünk a korai gótikus írástípus terjedésének a káptalanok és konventek pecsét-

²⁰ TÓTH 1974. 27–37.

²¹ RADOCSAY 1954. 146.; I. tábla; CSATKAI 1956. 532.; TÓTH 1974. 67, 70.; RADOCSAY 1977. 138.; 5. kép.

²² KLOOS 1980. 127.

²³ RADOCSAY 1954. 210–211.; XXXIII. tábla; TÓTH 1974. 84–85.; 70. kép; RADOCSAY 1977. 163.

²⁴ BOGYAY 1941. 88–93.; ENTZ 1964. 17–46, 111–118.; *Ák-kat.* 1978. 69–70, 72–73. (4. kat. sz. TÓTH Melinda); VALTER 1985. 17.; TÓTH 1990. 149, 150, 164, 165.

²⁵ ENTZ 1964. 115.; TÓTH 1990. 149, 163.

²⁶ SZÖNYI 1906. 3, 211–212, 216–217, 221.; *Ák-kat.* 1978. 143–144. (65. kat. sz. Tóth Melinda); MAROSI 1984a. 67.; *Pann.Reg.* 1994. 145–147. (I-74. kat. sz. Tóth Melinda).

²⁷ DAX et al. 1972. 266–267.; MAROSI 1984a. 123.; 170. kép.

²⁸ *M.Művt.* 1. 1939. 199, 624.; GEREVICH 1975. 240.; 150. kép.

²⁹ BOGYAY 1941. 88–93.; GENTHON 1959. 367.; TÓTH 1990. 151, 166.

³⁰ GENTHON 1959. 91.; KOLBA 1962. 114.; MAROSI 1984a. 32, 36, 166–167, 169.; MAROSI 1984b. 346–351, 353–354.; MAROSI 1994. 154–158.; *Pann.Reg.* 1994. 159–170. (I-82. kat. sz. BODA Zsuzsanna–MAROSI Ernő–TÓTH Sándor–HORVÁTH István–TAKÁCS Imre.)

³¹ MÁTHES 1827. 60–61. (S. 96) – MÁTHES 2014. 144–147.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 13.; KOLBA 1962. 114, 118.; HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 106.; MAROSI 1984a. 36.; Taf. XIV; LÖVEI–VARGA 1987. 340.; TAKÁCS 1988. 122–123, 130–131.; 5. kép.

³² KOLBA 1962. 111–123.; LÖVEI 1980. 213.; MAROSI 1984a. 223.; TAKÁCS 1988. 127, 128.

³³ GEREVICH 1938. 72.; KOLBA 1962. 114.; KÓHEGYI–KOZÁK 1975. 105, 113.; 4. kép.

³⁴ TROGMAYER 1982. 145–146.

³⁵ MTA BTK MI, Pm.gy. 1176. sz., illetve 621. sz.

5. kép. V. István király kettős pecsétje, gótikus maiusculákkal

6. kép. Zsigmond király első nagypecsétje, gótikus maiusculákkal

jein, IV. Béla korában pedig egyre gyakrabban tapasztalható a gótikus maiuscula felirat használata is.³⁶ Ezt a kronológiai sorrendet teljesen alátámasztják az említett falfeliratok, amelyek a korai gótikus íráskorszak termékei, s korukat a 12. század utolsó negyedétől a 13. század harmadik negyedéig határozta meg a művészettörténet.³⁷ A pénzekben viszont II. András uralkodása nem hoz változást, csak IV. Béla dénárjain láthatunk korai gótikus feliratokat, s V. István egyik dénárja és obulusa mutat a gótikus maiuscula irányába.³⁸ A gótikus maiuscula írás elterjedését jól jelzi V. István kettős pecsétjének felirata (5. kép).³⁹ A betűtípus Kun Erzsébet,⁴⁰ IV. László,⁴¹ III. András⁴² pecsétjein is nyomon követhető. Ez szerepel I. Károly,⁴³ Nagy Lajos,⁴⁴ idősebb⁴⁵ és ifjabb Erzsébet királyné,⁴⁶ István herceg,⁴⁷ Kis Károly⁴⁸ és Mária pecsétjein is.⁴⁹ Zsigmond első pecsétje (1389)⁵⁰ (6. kép) és középpecsétje (1400) még gótikus maiusculás,⁵¹ de gyűrés- (1378),⁵² brandenburgi örgrófi (1386)⁵³ és negyedik titkos pecsétje (1408) gótikus minuscula feliratú.⁵⁴

A falképek gótikus maiuscula betűtípusú feliratai közül a cserkúti 1334-es évszámot olvashatunk,⁵⁵ a szepesdaróci (Dravce, Szlovákia) római katolikus templom feliratos falképeit

³⁶ TAKÁCS 1992. 42.

³⁷ Lásd Tóth Melindának a 18. és 23. jegyzetben hivatkozott megállapításait.

³⁸ Soós 1998. 67–70.

³⁹ BTM K.gy. 66.1900, 66.1903/1–2; MNL OL, DI. 610, DI. 825; DÖRY 1917. 21.; TAKÁCS 2012. 129–131. (Kat. 36.).

⁴⁰ BTM K.gy. 66.106/1–2; MNL OL, DI. 844; BÁRCZAY 1897. 159.; TAKÁCS 2012. 132–134. (Kat. 37–38.).

⁴¹ BTM K.gy. 66.1904/1–2; MNL OL, Pm.gy. 39. sz.; BÁRCZAY 1897. 159.; TAKÁCS 2012. 136–139, 141–145. (Kat. 40–41, 43–44.).

⁴² BTM K.gy. 66.1911; MNL OL, Pm.gy. 43. sz.; TAKÁCS 2012. 149–151. (Kat. 47.).

⁴³ BTM K.gy. 66.1926/1–2; BÁRCZAY 1897. 154, 159.; 19, 21. ábra; GÁRDONYI 1907. 37, 38–39, 54; *LK-kat.* 1982. 142–143. (29–31. kat. sz. MAROSI Ernő)

⁴⁴ BTM K.gy. 66.1941; BTM K.gy. 66.1967; MNL OL Pm.64.sz.; BÁRCZAY 1897. 159.; GRÜNN 1902. 115.; PÓR 1905. 17–18.; *LK-kat.* 1982. 145–147. (37–45. kat. sz. MAROSI Ernő)

⁴⁵ BTM K.gy. 66.1935; MNL OL, DI 3137; GRÜNN 1902. 115.; PÓR 1905. 18.; *LK-kat.* 1982. 143–145. (32–36. kat. sz. MAROSI Ernő)

⁴⁶ BÁRCZAY 1897. 161.; *LK-kat.* 1982. 150. (53–54. kat. sz. MAROSI Ernő)

⁴⁷ BTM K.gy. 66.1954; MNL OL, DI 4153; *LK-kat.* 1982. 149. (50. kat. sz. MAROSI Ernő)

⁴⁸ BOINIČIĆ 1895. 42.

⁴⁹ BTM K.gy. 66.1983; BÁRCZAY 1897. 157.; *LK-kat.* 1982.150–151. (55–56. kat. sz. MAROSI Ernő)

⁵⁰ BTM K.gy. 66.1989; MNL OL, Pm.gy. 74. sz.; BÁRCZAY 1897. 154, 159.; 20. ábra.

⁵¹ BTM K.gy. 66.1996; MNL OL, DI. 2052.

⁵² *ZSK-kat.* 1987. II. 17. (Zs. 1. kat. sz. BODOR Imre.)

⁵³ BTM K.gy. 66.1988; MNL OL, DI. 7219; *ZSK-kat.* 1987. II. 16. (Zs. 1. kat. sz. BODOR Imre.)

⁵⁴ BTM K.gy. 66.2002; MNL OL, DI. 9432; *ZSK-kat.* 1987. II. 21. (Zs. 10. kat. sz. BODOR Imre.)

⁵⁵ Forster Központ, Fotótár 114378. neg.; RADOCSAY 1954. 127.; *MMTö* 1987. I. 121. (MAROSI Ernő); II. 225. kép.

a 14. század elejére és első felére,⁵⁶ a zselizi (Želiezovce, Szlovákia) Veronika kendője-freskót az 1380-as évek végére, illetve a századvégre keltezik⁵⁷ – mindenesetre a pontosan datált bántornyai (Turnišče, Szlovénia) freskók 1383-as és 1389-es évszámúak, de a maiusculás írásszalagot tartó apostolok mellett részben már gótikus minuscula feliratúak.⁵⁸ A gótikus maiuscula divatjának vége a falképek esetében is a 14. század végére tehető.

Párhuzamot mutat az európai területekkel, hogy a gótikus maiuscula a következő században a pénzeken tovább él, a gótikus minuscula nem váltja fel. Csak egy esetben látunk kivételesen gótikus minusculát, I. Károly egyik dénárján.⁵⁹ Mátyás garasán, de még II. Ulászló talérvetétén is szabályos gótikus maiusculákat látunk, így a pénzeken a típus használatában a legkonzervatívabbnak.⁶⁰ Megjegyzendő azonban az a tény is, hogy az európai korszakhatárok ellenére Zsigmond 1435-ös harmadik kettős-pecsétjén⁶¹ és császári titkos pecsétjén⁶² még szintén gótikus maiuscula betűket formáltak, akár csak Albert király 1438-as felségpecsétjén⁶³ és I. Ulászló 1444-es új pecsétjén⁶⁴ (7. kép).

A feliratos köemlékek a falképekkel összhangban legkorábban csak a 14. század első harmadában mutatnak gótikus maiuscula betűket a Dunántúlon. Országos szinten ennél jóval korábbi kezdő időpontra kell gondolnunk, ezt jelzi egy 1289-es évszámú budai sírkőtöredék,⁶⁵ valamint az aranyosgerendi (Luncani, Románia) két felirat (1290, 1299) is.⁶⁶ Felső korszakhatárt talán Comói Zacharias budai sírkövének háttérmélyítései maiusculái jelzik, a köemléket 1400 körüli időpontban készültnek tartják.⁶⁷

Magyarországon a királyi pecséteken Zsigmond korától jelenik meg a gótikus minuscula, s váltja fel a gótikus maiusculát. A már említett brandenburgi örgrófi és titkos pecsétjén⁶⁸ kívül a birodalmi vikáriusi (1402) pecséten és római királyi pecsétjein látható a minuscula,⁶⁹ majd Borbála királyné titkos pecsétjén (1417)⁷⁰ és Zsigmond későbbi, 1435-ös titkos pecsétjén is használatos⁷¹ (8. kép). Albert király⁷² és Erzsébet királyné pecsétjein is éppúgy a gótikus

7. kép. I. Ulászló király új pecsétje, gótikus maiusculákkal

⁵⁶ Forster Központ, Fotótár 5381. neg.; RADOCSAY 1954. 219–220.; XXV–XXVI. tábla; RADOCSAY 1977. 168–169.; 85. kép; PROKOPP 1983. 184.; Fig. 92; *MMTö* 1987. I. 347. (PROKOPP Mária); II. 216. kép.

⁵⁷ Forster Központ, Fotótár 2610. neg.; RADOCSAY 1954. 240.; LXVI. tábla; PROKOPP 1983. 192–193.; Fig. 88.

⁵⁸ Forster Központ, Fotótár 124301, 2516, 124292, 124287. neg.; RADOCSAY 1954. 112–113.; LXXXIX–XCIII. tábla; *MMTö* 1987. I. 483. (VÉGH János); MAROSI 1989. 42, 43, 104.; 53, 56–59. kép.

⁵⁹ C.N.H. II. 42. tétel; Soós 1998. 24.

⁶⁰ C.N.H. II. 213.a és 266. tétel; SEY–GEDAI 1973. 43, 44. tétel; 38–39 és 45. kép; UNGER 1974–76. 550, 626. tétel; HUSZÁR 1979. 695, 793. tétel; KLOOS 1980. 133.; Soós 1998. 92, 98.

⁶¹ BTM K.gy. 66.2013; *ZSK-kat.* 1987. II. 25–26. (Zs. 20. kat. sz. BODOR Imre.)

⁶² BTM K.gy. 66.2015; MNL OL, DI. 1229; *ZSK-kat.* 1987. II. 24. (Zs. 18. kat. sz. BODOR Imre.)

⁶³ BTM K.gy. 66.2019; MNL OL, Pm.gy. 90. sz.; *ZSK-kat.* 1987. II. 27. (Zs. 24.a kat. sz. BODOR Imre.)

⁶⁴ DÓRY 1918–21. 32.

⁶⁵ GYÜRKY 1984; LÖVEI–VARGA 1987. 334, 339.

⁶⁶ ORBÁN 1871. 130–131.; ENTZ 1952. 147–149.; XXVI. t. 1.; *MMTö* 1987. II. 77. kép; KUBINYI 1986. 58–59.; ENTZ 1994. 96.; 28–29. kép.

⁶⁷ SZENDREI 1902. 399.; FORSTER 1905. 154, 162.; HORVÁTH 1932. 16.; VERNEI–KRONBERGER 1939. 29.; RADOCSAY 1971. 477.

⁶⁸ Lásd 53, 54. jegyzet.

⁶⁹ BTM K.gy. 66.1999; MNL OL, Pm.gy. 86. sz.; *ZSK-kat.* 1987. II. 20., illetve 21–22. (Zs. 8. és Zs. 11. kat. sz. BODOR Imre.)

⁷⁰ BTM K.gy. 66.2007; MNL OL, DI. 10519; BÁRCZAY 1897. 161.

⁷¹ BTM K.gy. 66.2014; MNL OL, DI. 33941.

⁷² BTM K.gy. 66.2020; MNL OL, Pm.gy. 92. sz.

8. kép. Zsigmond császár hatodik magyar titkos pecsétje, gótikus minusculákkal

9. kép. Mátyás király nagy függőpecsétje, gótikus minusculákkal

10. kép. Mátyás király aranypecsétje, humanista capitalis betűkkel

minuscula használatát láthatjuk,⁷³ mint I. Ulászló⁷⁴ és V. László királyokéin.⁷⁵ Hunyadi János kormányzó pecsétje,⁷⁶ valamint Mátyás titkos pecsétje (1459)⁷⁷ is gótikus minuscula betűkkel készült. Utóbbinak nagy függőpecsétje⁷⁸ (9. kép) (1468), első cseh királyi pecsétje,⁷⁹ új (második) titkos pecsétje (1485) szintén minusculás,⁸⁰ miközben aranypecsétjén (1464)⁸¹ megjelenik az új divatú betűtípus, a humanista capitalis (10. kép). Az általa

használt 16 féle pecsét többségén (4 kivételével) gótikus minuscula betűkből álló feliratot olvashatunk, tehát ez a betűtípus Mátyás uralkodásának végéig használatos volt.⁸²

A falfestmények közül kiemelkedő a szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) prépostsági templom 1317-es évszámot viselő alkotása, amely I. Károly király felvidéki győzelmeinek emlékére készült.⁸³ Nemcsak stílusában tükröz idegen (olasz) hatást, hanem az új betűtípus megjelenése is feltűnően modern műre utal, hiszen minden előzmény nélkül bukkan fel, s hosszú ideig nem is találkozunk párjával. Juraj Šedivý – részben a restaurátori véleményekre, valamint a nagyon szokatlan betűformákra is hivatkozva – 19. századi, anakronisztikusan historizáló

⁷³ BÁRCZAY 1897. 157.; SCHÖNHERR 1889. 127.

⁷⁴ DÓRY 1917. 24.; DÓRY 1918–21. 32.

⁷⁵ BTM K.gy. 66.2030; MNL OL, Pm.gy. 95. sz.; BTM K.gy. 66.2031; MNL OL, DI. 33337.

⁷⁶ BTM K.gy. 66.2026; MNL OL, DI. 33127; SZENTPÉTERY 1902. 161.

⁷⁷ BTM K.gy. 66.2034; MNL OL, DI. 15323; KUMOROVITZ 1932. 7.; 1. ábra.

⁷⁸ BTM K.gy. 66.2038/1–2; MNL, OL, Pm.gy. 102. sz.

⁷⁹ KUMOROVITZ 1932. 11.

⁸⁰ BTM K.gy. 66.2045; MNL OL, Pm.gy. 106. sz.; KUMOROVITZ 1932. 9.

⁸¹ BTM K.gy. 66.2036; MNL OL, Pm.gy. 105. sz.; Soproni Városi Levéltár Ladula K. fasc. 1; *Kat.Schall*. 1982. 214. (Kat.-Nr. 97: BÁNDI, Zsuzsanna); Abb. 1.a, b.

⁸² KUMOROVITZ 1932. 5–19.

⁸³ *M.Művt.* 1. 1939. 540.; RADOCSAY 1954. 220–221.; XLIX.tábla; RADOCSAY 1977. 170.; 86. kép; PROKOPP 1983. 184–185.; Fig. 90; *MMTö* 1987. I. 214, 298, 346–347. (WEHLI Tünde, MAROSI Ernő, PROKOPP Mária); II. 211–212. kép.

hozzátételként értelmezi a feliratokat.⁸⁴ A fentiekben bemutatott bántornyai freskóknál korábbra keltezi feliratuk a gótikus minuscula feliratos veleméri freskókat (1378),⁸⁵ 1388 utánra a már említett zselizi freskón kívül a további ott levő falfestményeket (Becsei Vesszős György különítélete).⁸⁶ Feltehetőleg 14. század végiek a csetneki (Štítnik, Szlovákia) freskók gótikus minusculás feliratokkal ellátott egyes részletei,⁸⁷ és 1392-es évszámú a mártonhelyi (Martjančij, Szlovénia) templom felirata.⁸⁸ A sort a 15. századi emlékekkel folytathatjuk: 1426-os dátumúak a szalonnai falfestmények.⁸⁹ Az 1416 és 1426 között épült ozorai várkastély festett erkélyfalára gyakorlasként szintén minuscula betűket karcolgattak,⁹⁰ s a soproni Szent Jakab-kápolna falfestményein is bekarcolt minuscula feliratok örökítették meg az ott járók nevét 1437-ben és 1440-ben.⁹¹ Ennél is későbbinek, a 15. század második feléből származónak határozták meg a besztercebányai (Banská Bystrica, Szlovákia) Mária-templom (vártemplom) valójában csak a 15. század elején befejezett boltozatú Borbála-kápolnájának konzolalakjai alatt olvasható, festett minusculás feliratokat.⁹²

A köfeliratok esetében az új íráskorszakot jelző egyik legkorábbi gótikus minusculás emlékünkhöz egy buda-margitszigeti sírkőtöredék, amely bár nem teljes bizonyossággal, de 1366-ra keltezhető.⁹³ Nagyjából egykorú vele a győri Salamoni Bereck-féle kettős síremlék, amelyen 1364-es halálzási évszám olvasható.⁹⁴ A gótikus minuscula divatjának felbukkanása 1365–1370 közé keltezhető a budai és a dunántúli emlékek alapján. A stílusváltás idejének okai egyelőre ismeretlenek. A betűtípus a következő évszázadban is örzi közkedveltségét, sőt még a 16. század elején is találkozunk két provinciális variációjával az 1508-as évszámú simontornyai ablakszemöldökkövön⁹⁵ és Zathai János kanonok 1524-es évszámú, somogyvári kriptafedőlapján.⁹⁶

Összegezve adatainkat megállapíthatjuk, hogy hazánkban a gótikus minuscula – eltekintve az 1317-es szépehelyi falfestmény betűformáit tekintve erősen kétséges keltezésű felirattól – a falfestményeken igazolhatóan csak mintegy ötven évvel később válik elterjedté. A pecséteken is ekkor kezdődik a betűtípus divatja, míg a pénzeken igazából meg sem jelenik. Mindenesetre fém íráshordozón, a zárai (Zadar, Horvátország) Szent Simeon-szarkofágon, bár a gótikus maiusculával együtt szerepelve, 1380 körül szintén előfordul.⁹⁷ A vésett technikájú gótikus minuscula korszakának végét a 15. század közepére tehetjük. Eközben a 14–15. század fordulóján kezdődik el a gótikus minuscula főleg mélyített sávba helyezett,

⁸⁴ ŠEDIVÝ 2008. 54–61.; obr. 2–3.

⁸⁵ Lásd 58. jegyzet; Forster Központ, Fotótár 5535, 7886, 75828. neg.; RADOCSAY 1954. 231–233.; LXXXV–LXXXVIII. tábla; RADOCSAY 1977. 172.; 36–36, 38. kép; MAROSI 1989. 40, 102–103.; 9–10, 18, 20, 27. kép.

⁸⁶ Lásd 57. jegyzet; Forster Központ, Fotótár 2598. neg.; RADOCSAY 1977. 178–179.; 91. kép; VÉGH 1984.; MMTÖ 1987. I. 215, 533, 598. (WEHLI Tünde, MAROSI Ernő, PROKOPP Mária); II. 1289. kép.

⁸⁷ Forster Központ, Fotótár 39436; RADOCSAY 1954. 127–128.; PROKOPP 1983. 148–149.; Fig. 67.

⁸⁸ Forster Központ, Fotótár 124616, 2498; RADOCSAY 1954. 175–176.; XCV–XCVII. tábla; RADOCSAY 1977. 151–152.; MAROSI 1989. 40–41, 103.; 97, 111, 113–114, 119, 121–122. kép.

⁸⁹ Forster Központ, Fotótár 124766, 124769. neg.; RADOCSAY 1954. 212.; CV. tábla; RADOCSAY 1977. 164.; 26. kép; MMTÖ 1987. I. 613. (SZ. ESZLÁRY Éva); II. 1401. kép.

⁹⁰ FELD–KOPPÁNY 1987. 89–91.

⁹¹ CSATKAI 1956. 410.

⁹² Forster Központ, Fotótár 120857. neg.; RADOCSAY 1954. 118–119.

⁹³ RADOCSAY 1971. 470.; ENGEL–LŐVEI 1992. 49–51.; 1–5. kép.

⁹⁴ VERNEI-KRONBERGER 1939. 22.; LŐVEI–VARGA 1987. 463, 592.; MMTÖ 1987. II. 632. kép.

⁹⁵ GENTHON 1959. 292.; HORLER 1979. 43.; HORLER–TABAJDI 1987. 12, 18, 26.; LAHU 1988. 372–373.

⁹⁶ DORNYAY–VIGYÁZÓ 1934. 62.; ÉNTZ–GERŐ 1958. 167.; GENTHON 1959. 149.; BALOGH 1973. 209, 335.

⁹⁷ CZOBOR 1901. 155, 158.; GERECZE 1898. 50–52, 54, 56, 58.

domborművű kialakításának divatja, természetesen ez a típus sem a pénzeken, sem a falfestményeken, pecséteken nem jelenhet meg.

Magyarországon az itáliai típusú humanista capitalis már nagyon korán, 1464-ben feltűnik Mátyás aranypecsétjén,⁹⁸ amelyen a G betű korai humanista típusú (10. kép); Mátyás cseh királyi titkos (1486),⁹⁹ valamint cseh királyi és osztrák hercegi titkos pecsétje (1487)¹⁰⁰ is ezt a betűtípust használja. A humanista capitalis típus ettől kezdve egyeduralkodó a pecséteken; Beat

11. kép. II. Ulászló kettős pecsétjének hátlapja, humanista capitalis betűkkel

12. kép. Szapolyai János királyi pecsétje, humanista capitalis betűkkel

rix királyné pecsétjén,¹⁰¹ II. Ulászló kettős pecsétjén (1496)¹⁰² (11. kép), II. Lajos titkos (1519) és bírói pecsétjén (1523)¹⁰³ is ezt a típust használták, utóbbinál néhány korai humanista capitalis betűvel, akárcsak Szapolyai János (1531) (12. kép) és Izabella királyné pecsétjein.¹⁰⁴ A pénzeket tekintve először 1470 körül Mátyás körmöci aranyforintjain tűnik fel a betűtípus, de csak II. Ulászló aranyforintjain, közöttük 1506-os guldinerén, II. Lajos király ezüstveretén és legtöbb pénzén, majd Szapolyai János aranyforintjának ezüstveretén s egyéb pénzein láthatjuk általános elterjedését.¹⁰⁵ Ettől kezdve a pénzekben is a humanista capitalis használatának korszakát éljük.

A betűtípus megjelenése a köfeliratok esetében Vetési Albert nevével fémjelzett félpilérfőhöz köthető, amelyen 1467-es évszám szerepel.¹⁰⁶ Az 1480–1490-es években a betűtípus országosan is elterjedt, lassan felváltva a gótikus minusculát. 1500 után jelentkezett a zsúfolt ligatúra- és enklávé-használat szokása, valamint felbukkant a betűtípus provinciális változata is.¹⁰⁷ Utóbbi variációk a pecséteken természetesen nem mutatkoznak.

Külön figyelmet kell szentelni a korai humanista capitalis néven említett csoportnak. A szakirodalomban korainak nevezett, gótikus reminiscenciákat hordozó formát a 15. század közepéig Európában átmeneti írásként használták.¹⁰⁸ Hazánkban Mátyás 1472-es magyar-cseh királyi kisebb titkos pecsétjén¹⁰⁹ tűnik először a korai humanista capitalis, ugyanabban az évben, amikor Vitéz János esztergomi érsek elhunyt; később az érsek sírjának figurális fedőlapját is ezzel a betűtípussal jelölték.¹¹⁰ A Van Eyck testvérek által használt betűk hatása besztercebányai és kisszebeni (Sabinov, Szlovákia) táblaképeinken jelentkezik.¹¹¹ Az említett Mátyás-pecsét

⁹⁸ Lásd 81. jegyzet.

⁹⁹ BTM K.gy. 66.2046; MNL OL, DI. 19109; KUMOROVITZ 1932. 11.; 9. ábra.

¹⁰⁰ BTM K.gy. 66.2050; MNL OL, Pm.gy. 107. sz.; KUMOROVITZ 1932. 11.; 10. ábra.

¹⁰¹ SZINVAJ 1883. 68.

¹⁰² BTM K.gy. 66.2056/1–2; MNL OL, Pm.gy. 111, 112. sz.

¹⁰³ BTM K.gy. 66.2060; MNL OL, Pm.gy. 116. sz.; DÓRY 1917. 26.; 117. tábla 1; BTM K.gy. 66.2066; MNL OL, DI. 23735.

¹⁰⁴ DÓRY 1917. 26.; BTM K.gy. 66.2061; MNL OL, Pm.gy. 117. sz.; SZINVAJ 1883. 68.

¹⁰⁵ *LK eml.* 1977. 50. kép; C.N.H. II. 210. tétel; HUSZÁR 1979. 686. tétel; GEDAI 1991. 100, 102.; Soós 1998. 24., illetve Soós 1998. 96–105.

¹⁰⁶ *M.Művt.* 2. 1939. 567.; GENTHON 1959. 419.; TÓTH 1963. 140.; *Kat.Schall.* 1982. 561. (Kat.-Nr. 628: BALOGH, Jolán); *MK-kat.* 1983. 71. (608. kat. sz.); KOPPÁNY 1984. 184–186.

¹⁰⁷ VÁRADY 1994. 170–171.

¹⁰⁸ KLOOS 1980. 153.; KUBINYI 1986. 55.; LÖVEI 1989. 171.

¹⁰⁹ BTM K.gy. 2041; MNL OL, DI. 17337; KUMOROVITZ 1932. 12.; 12. ábra.

¹¹⁰ *M.Művt.* 2. 1939. 465.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 37.; HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 106.; *Kat.Schall.* 1982. 139–140. (Kat.-Nr. 12.a: HORVÁTH, István).

¹¹¹ RADOCSEY 1955. CLXXIV, CLXXVI, illetve CXCIII. tábla; LÖVEI 1989. 171, 19. jegyzet.

és a táblaképek, valamint a fenti köemlék mellett II. Ulászló 3 dukát súlyú próbaverete is ezt a betűtípust használja.¹¹²

Összegezve a humanista capitalisról gyűjtött adatokat, megállapíthatjuk, hogy megjelenése itáliai hatásra, Magyarországon rögtön Mátyás királlyá koronázása idejétől, 1464-től számítható. 1472-ben az Alpokon túli területek korai humanista capitalis néven említett típusa is meghonosodik a pecséteken, majd a többi tárgytípuson is.

A pecséteken olvasható feliratokon a különböző stílusok betűtípusai meglehetősen nagy pontossággal keltezhetők. A pénzek, falfestmények, köemlékek felirataival összevetve a pecsétek betűi hol párhuzamosságot, hol fáziseltolódást mutatnak. A korai gótikus betűtípus feltűnésénél némi késés, a gótikus maiuscula esetében korábbi megjelenés tapasztalható a köfeliratokhoz képest.

A pénzeken olvasható feliratokkal összehasonlítva ezek az eltérések nem számottevők. A gótikus minuscula megjelenése a 14. század hatvanas éveinek végére tehető a köfeliratoknál, a falfestmények és a pecsétek ezt apró eltéréssel követik. A humanista capitalis klasszikus és korai típusának megjelenését 1464–1472 tájára határozhatjuk meg. Ez esetben a pecsétek stílusváltását a köfeliratok, festmény- és pénzfeliratok szinte azonnal követik.

(1999/2015)

Rövidítések

- ÁK-kat. 1978. *Árpád-kori kőfaragványok*. Szerk. TÓTH Melinda–MAROSI Ernő. Kiállítási katalógus. Budapest–Székesfehérvár, MTA MKCs–István Király Múzeum, 1978. (A Székesfehérvári István Király Múzeum Közleményei, D sorozat 121.)
- BALOGH 1973 BALOGH Jolán: A reneszánsz kor művészete. In: *A magyarországi művészet története*. Szerk. DERCSÉNYI Dezső–ZÁDOR Anna. Budapest, Corvina, 1973⁵. 191–256.
- BÁRCZAY 1897 BÁRCZAY Oszkár: Magyarország címere. *Turul*, 15. 1897. 153–171.
- BARTONIEK 1924–25 BARTONIEK Emma: Az Árpádok ércpecségei. *Turul*, 38. 1924–25. 12–26.
- III. Béla eml. 1981 *III. Béla emlékezete*. Szerk. KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc. Budapest, Magyar Helikon, 1981. (Bibliotheca Historica.)
- BOGYAY 1941 BOGYAY Tamás: Szt. István korabeli oltártöredékek Zalavárról a Vas vármegyei múzeumban. *Dunántúli Szemle*, VIII. 1941. 88–93.
- BOINIČIĆ 1895 BOINIČIĆ Iván: Kis Károly király egy pecsétes oklevele. *Turul*, 13. 1895. 41–43.
- BTM Budapesti Történeti Múzeum, Budapest
- BTM K.gy. Budapesti Történeti Múzeum, Kumorovitz Bálint pecsétmásolati gyűjteménye
- CZOBOR 1901 CZOBOR Béla: Egyházi emlékeink a XIV. századból. In: *Magyarország történeti emlékei az 1896-os ezredéves orsz. kiállításon* I. Szerk. CZOBOR Béla–SZALAY Imre. Budapest–Bécs, Gerlach Márton és társa, 1901. 153–170.
- C.N.H. RÉTHY László: *Corpus Nummorum Hungariae* I–II. Budapest, MTA; Hornyánszky Viktor csász. és kir. udvari könyvnyomdája, 1899–1907.
- CSATKAI 1956 CSATKAI Endre: *Sopron és környéke műemlékei*. Budapest, Akadémiai, 1956². (Magyarország Műemléki Topográfia II.)
- DAX et al. 1972 DAX Margit–ÉRI István–MITHAY Sándor–PALÁGYI Sylvia–TORMA István: *Veszprém megye régészeti topográfiaja*. 4. A pápai és a zirci járás. Budapest, Akadémiai, 1972. (Magyarország Régészeti Topográfiaja 4.)

¹¹² SEY–GEDAI 1973. 43–44. tétel; 43–45. kép; GEDAI 1991. 98

- DORNYAY–VIGYÁZÓ 1934 DORNYAY Béla–VIGYÁZÓ János: *Balaton és környéke részletes utikalauza*. Budapest, Turistaság és Alpinizmus Lap-, Könyv- és Térképkiadó Rt., 1934. (Részletes Magyar Utikalauzok 7.)
- DÓRY 1917 DÓRY Ferenc: Magyarország címerének kialakulása. *Turul*, 25. 1917. 17–33.
- DÓRY 1918–21 DÓRY Ferenc: Ulászló magyar király pecsétjei. *Turul*, 36. 1918–21. 32–33.
- ENGEL–LÖVEI 1992 ENGEL Pál–LÖVEI Pál: Két töredékes sírkő a Margitszigetről. *Budapest Régiségei*, 29. 1992. 49–56.
- ENTZ 1952 ENTZ Géza: Középkori építészetünk munkaszervezetének kérdéseire. *Archaeologiai Értesítő*, 79. 1952. 147–150.
- ENTZ 1964 ENTZ, Géza: Un chantier du XIe 113 siècle à Zalavár. *Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux-Arts*, 24. 1964. 17–46.; 109–124.
- ENTZ 1994 ENTZ Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1994.
- ENTZ–GERŐ 1958 ENTZ Géza–GERŐ László: *A Balaton környék műemlékei*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1958.
- FEJÉRPATAKY 1892 FEJÉRPATAKY László: Három királyi pecsét. *Turul*, 10. 1892. 133–138.
- FELD–KOPPÁNY 1987 FELD István–KOPPÁNY Tibor: Az ozorai vár. In: *Ozorai Pipo emlékezete*. Szerk. VADAS Ferenc. Szekszárd, 1987. (Múzeumi Füzetek.) 89–95.
- FORSTER 1905 FORSTER Gyula: A budavári Halászbástya és a domokos-szerzetesek templomának romjai. *Magyarország Műemlékei*. I. Budapest, 1905. 148–156.
- Forster Központ Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, Budapest
- GÁRDONYI 1907 GÁRDONYI Albert: I. Károly király nagypecsétei. *Turul*, 25. 1907. 30–57.
- GEDAI 1991 GEDAI István: *Magyar uralkodók pénzeiken*. Budapest, Zrínyi, 1991.
- GENTHON 1959 GENTHON István: *Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1959.
- GERECZE 1898 GERECZE Péter: Szobrászati emlékek Magyarországon különös tekintettel az Ezredéves Történelmi Kiállítás szobrászati részére. In: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves orsz. kiállítás eredménye*. Szerk. MATLEKOVITS Sándor. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1898. 413–496. (Klly. MATLEKOVITS „Magyarország az ezredik évben” című kiállítási főjelentés V. kötetéből.)
- GEREVICH 1938 GEREVICH Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1938. (Magyarország művészeti emlékei I.)
- GEREVICH 1975 GEREVICH László: Budapest művészete az Árpád-korban. In: *Budapest története*. I. Főszerk. Uő. 1975². 351–401.
- GRÜNN 1902 GRÜNN Albert: I. Károly király gyűrűpecsétje. Három közlemény négy pecsét rajzzal. *Turul*, 20. 1902. 54–60; 112–120; 183–189.
- GYÜRKY 1984 H. GYÜRKY Katalin: Feliratos sírkő 1289-es évszámmal a budai domokos kolostorból. *Budapest Régiségei*, 26. 1984. 247–252.
- HÓMAN 1916 HÓMAN Bálint: *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest, MTA, 1916. (Új kiadása: szerk. KATONA Tamás. Budapest, Magyar Helikon, 1977.)
- HORLER 1979 HORLER Miklós: Módszertani adalékok a magyar későközépkori építészet kutatásában. *Építés – Építészettudomány*, 11. 1979. 35–48.
- HORLER–TABAJDI 1987 HORLER Miklós–H. TABAJDI Mária: *A simontornyai vár*. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács–Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum, 1987.

- HORVÁTH 1932 HORVÁTH Henrik: *A Fővárosi Múzeum Köemléktárának leíró lajstroma*. Budapest, Budapest Székesfőváros kiadása, 1932.
- HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979 HORVÁTH István–H. KELEMEN Márta–TORMA István: *Komárom megye régészeti topográfiája*. 1. *Esztergom és a dorogi járás*. Budapest, Akadémiai, 1979. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.)
- HUSZÁR 1979 HUSZÁR Lajos: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest, Corvina–München, Battenberg, 1979.
- KAT.SCHALL. 1982 *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. Schallaburg '82. Wien, 1982. (Katalog der Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge Nr. 118.)
- KLOOS 1980 KLOOS, Rudolf M.: *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980.
- KOLBA 1962 H. KOLBA Judit: Románkori feliratos sírkőlap. *Folia Archaeologica*, 14. 1962. 111–123.
- KOPPÁNY 1984 KOPPÁNY Tibor: A Közép-Dunántúl reneszánsz építésze. *Ars Hungarica*, 12. 1984. 183–232.
- KÖHEGYI–KOZÁK 1975 KÖHEGYI Mihály–KOZÁK Károly: Henszlmann Imre kalocsai ásatása. *Archaeológiai Értesítő*, 102. 1975. 101–116.
- KUBINYI 1986 KUBINYI András: Epigráfia. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. KÁLLAY István. Budapest, ELTE BTK, 1986. 43–60.
- KUMOROVITZ 1932 KUMOROVITZ L. Bernát: Mátyás király pecsétjei. *Turul*, 46. 1932. 5–19.
- KUMOROVITZ 1993 KUMOROVITZ L. Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1993.
- LAHU 1988 *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye*. 1. *Általános helyzetkép*. Szerk. FELD István–HORLER Miklós–KOPPÁNY Tibor–LŐVEI Pál–SZEKÉR György. Budapest, OMF, 1988.
- LKeml. 1977 *László király emlékezete*. Szerk. KATONA Tamás. Budapest, Magyar Helikon, 1977. (Bibliotheca Historica.)
- LK-kat. 1982 *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382*. Kiállítási katalógus. Székesfehérvár. Szerk. MAROSI Ernő–TÓTH Melinda–VARGA Lívia. Budapest, MTA MKCs–Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1982.
- LŐVEI 1980 LŐVEI Pál: The Sepulchral Monument of Saint Margaret of the Árpád Dynasty. *Acta Historiae Artium*, 26. 1980. 175–221.
- LŐVEI 1989 LŐVEI Pál: Sírkövek, sírkőtöredékek. In: *Váradai kőtöredékek*. Szerk. KERNY Terézia. Budapest, MTA MKCs, 1989. 169–174, 177–189.
- LŐVEI–VARGA 1987 LŐVEI Pál–VARGA Lívia: Síremlékek. In: *MMTö* 1987. I. 334–342, 459–466, 587–593, 694–701. (II. képek)
- MAROSI 1984a MAROSI, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts*. Budapest, Akadémiai, 1984.
- MAROSI 1984b MAROSI Ernő: Az esztergomi Porta Speciosa ikonográfiájához. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. SZÉKELY György. Budapest, Akadémiai, 1984. 341–356.
- MAROSI 1989 MAROSI, Ernő: Eine Einleitung in die Probleme um Johannes-Aquila / Bevezetés a Johannes Aquila-problémákba. In: *Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. Tagungsbeiträge und Dokumente aus den Sammlungen des Landesdenkmalamts/Budapest*. Szerk. Uő. Budapest, MTA MKCs, 1989. 39–53. / 102–108.

- MAROSI 1994 MAROSI Ernő: Esztergomi stílusrétegek 1200 körül. In: *Pann.Reg.* 1994. 154–158.
- MATHES 1827 MATHES, Joannes Nep.: *Veteris arcis Strigoniensis, monumentorum ibidem erutorum, aliarumque antiquitatum lythographicis tabulis ornata descriptio.* Strigonii, Josephus Beimel, 1827.
- MATHES 2014 MATHES János: *A régi esztergomi vár, az ott kiásott emlékek és más régiségek leírása.* Ford., jegyz. F. ROMHÁNYI Beatrix. Esztergom, Laskai Osvát Antikvárium, 2014.
- MK-kat. 1983 *Mátyás király és a magyar reneszánsz 1458–1541.* Kiállítási katalógus. Szerk. TÖRÖK Gyöngyi. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1983.
- MMTö 1987 *Magyarországi művészet 1300–1470 körül.* Szerk. MAROSI Ernő. Budapest, Akadémiai, 1987. I–II.
- M.Művt. 1. 1939 *Magyar művelődéstörténet. 1. Ősműveltség és középkori kultúra.* Szerk. DOMANOVSKY Sándor. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939.
- M.Művt. 2.1939 *Magyar művelődéstörténet. 2. Magyar renaissance.* Szerk. DOMANOVSKY Sándor. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
- MNL OL, DI. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- MNL OL, Pm.gy. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Pecsétmásolat-gyűjtemény
- Mo.tört. 1984 *Magyarország története. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* 1–2. Szerk. BARTHA Antal. Budapest, Akadémiai, 1984.
- MTA BTK MI Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Budapest
- MTA BTK MI, Pm.gy. Művészettörténeti Intézet pecsétmásolat-gyűjteménye
- MTA MKCs Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest
- MTA MKI Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest
- ORBÁN 1871 ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása V.* Pest, Tettey Nándor – Ráth Mór, 1871.
- Pann.Reg.* 1994 *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Szerk. MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre. Kiállítási katalógus. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994.
- PÓR 1905 PÓR Antal: Pecséttani apróságok. *Turul*, 23. 1905. 17–20.
- PROKOPP 1983 PROKOPP, Mária: *Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe particularly Hungary.* Budapest, Akadémiai, 1983.
- RADOCSEY 1954 RADOCSEY Dénes: *A középkori Magyarország falképei.* Budapest, Akadémiai, 1954.
- RADOCSEY 1955 RADOCSEY Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei.* Budapest, Akadémiai, 1955.
- RADOCSEY 1971 RADOCSEY, Dénes: Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés à Budapest. In: *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay.* Ed. comte d'Adhémar de Panat et al. Braga, Livraria Cruz, 1971. 461–486.
- RADOCSEY 1977 RADOCSEY Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon.* Budapest, Corvina, 1977.
- SCHÖNHERR 1889 SCHÖNHERR Gyula: Ritka pecsétkölcsonzési eset a XV. századból. *Turul*, 7. 1889. 125–128.
- SEY–GEDAI 1973 B. SEY, Katalin–GEDAI, István: *Münzen und Medaillen.* Budapest, Corvina–Magyar Helikon, 1973.

- SOÓS 1998 Soós Ferenc: *A magyar fémpénzek feliratai és címerei*. Budapest, Argumentum–Magyar Numizmatikai Társulat, 1998. (Második kiadás: 2014.)
- ŠEDIVÝ 2008 ŠEDIVÝ, Juraj: K datovaniu troch sporných epigrafických prameňov našich dejín. In: *Studia historica Tyrnaviensia*. VII. *Pramene k slovenským dejinám*. Trnava, Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2008. 53–69.
- SZENDREI 1902 SZENDREI János: A budavári Domokos-templom kiásatása. *Archaeológiai Értesítő*, 22. 1902. 395–400.
- SZENTPÉTERY 1902 SZENTPÉTERY Imre: Hédervári Imre 1447-iki felmentő levele. *Turul*, 20. 1902. 153–165.
- SZENTPÉTERY 1916 SZENTPÉTERY Imre: II. Endre király pecsétjei az oklevélkritika szempontjából. *Turul*, 34. 1916. 1–12.
- SZINVAY 1883 SZINVAY Lázár: Beatrix és Izabella királynék pecsétei. *Turul*, 1. 1883. 67–69.
- SZŐNYI 1906 SZŐNYI Ottó: *A pécsi püspöki múzeum kőtára*. Pécs, Taizs József Könyvnyomdája, 1906.
- TAKÁCS 1988 TAKÁCS Imre: Esztergomi sírkőtöredékek a 13. századból. *Ars Hungarica*, 16. 1988. 121–132.
- TAKÁCS 1992 TAKÁCS Imre: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei*. Budapest, MTA MKI, 1992.
- TAKÁCS 2012 TAKÁCS Imre: *Az Árpád-házi királyok pecsétjei / Royal Seals of the Árpád Dynasty*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2012.
- TÓTH 1963 TÓTH Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai. (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése.) I. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. 1963. 115–142.
- TÓTH 1974 TÓTH Melinda: *Árpád-kori falfestészet*. Budapest, Akadémiai, 1984. (Művészettörténeti Füzetek 9.)
- TÓTH 1990 TÓTH Sándor: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum*, 2. 1990. 147–187.
- TROGMAYER 1992 TROGMAYER Ottó: Jó emlékezetű Márk püspök. *Műemlékvédelem*, 36. 1992. 145–146.
- UNGER 1974–76 UNGER Emil: *Magyar éremhatározó*. I–II. Budapest, Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, 1974, 1976.
- VALTER 1985 VALTER, Ilona: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Eisenstadt, Roetzner, 1985.
- VÁRADY 1994 VÁRADY Zoltán: *A dunántúli középkori kőfeliratok epigráfiai vizsgálata*. Kandidátusi értekezés (kézirat), 1994. (ELTE Régészettudományi Intézet Könyvtára; MTA Könyvtára)
- VÉGH 1984 VÉGH János: Becsei Vesszős György különitélete (Egy ritka ikonográfiai típus magyarországi előfordulása). In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. SZÉKELY György. Budapest, Akadémiai, 1984. (Memoria saeculorum Hungariae, 4.) 373–385.
- VERNEI-KRONBERGER 1939 VERNEI-KRONBERGER Emil: *Magyar középkori síremlékek*. Budapest, 1939. (A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai 60.)
- ZSK-kat. 1987. *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. I–II. Szerk. BEKE László–MAROSI Ernő–WEHLI Tünde. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest, MTA MKCs, 1987.

Zoltán Várady

The Epigraphy of the Seals of Medieval Hungarian Kings

Although the fonts on the earliest seals are quite various due to technical imperfections, they still bear the features of the antiqua tractation writing, which marks the Romanesque age. Saint Ladislaus's seal was the first to apply semi-circle shaped uncials next to the classic forms, while King Imre's great seal from 1202 included a closed maiuscula E letter. The coexistence of Romanesque and Early Gothic style is not common on rulers' seals, the differences of each era are more obvious. In this case the end of the Romanesque era, which can be dated back to the beginning of the 13th century (around 1205) and so the reign change of Imre I. and Andrew II, is easy to determine. The end of the Early Gothic era in the case of rulers' seals can be set to 1270, the end of Béla IV's rule. The advancement of Gothic maiuscula can be well observed on the lettering of Stephen V's dual seal. It is also worth mentioning that despite the end of the maiuscula era, the third dual seal of Sigismund from 1435 still has maiuscula letters, just like the majesty seal of King Albert from 1438 and the new seal of Wladislaus I. from 1444. The Gothic maiuscula was replaced on ruler's seals when the first minuscula style letters appeared during the reign of Sigismund. The 16 different types of seals used by Matthias (with the exception of four) contained inscriptions formed from Gothic minuscula letters. This indicates that this style was used until the end of his reign. The Italian style humanist capitalis lettering appeared very early on the golden seal of Matthias (1464), on which the G letter is early humanist. The same lettering is used on his secret Czech ruler's (1486), Czech ruler's and Austrian prince's (1487) seals. From this time, the humanist capitalis is dominant letter type on seals.